

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XII

BELGRADE 1981

<http://www.balkaninstitut.com>

Динко ДАВИДОВ

Балканолошки институт САНУ
Београд

СРБИ У КОМОРАНУ У XVI И XVII ВЕКУ

Српски и мађарски историјски извори и старе угарске хронике о утврђеним градовима на горњем Дунаву доносе поуздане вести о српским шајкашким посадама још у давно предтурско доба, а особито за владавине краља Матије Корвина. Његово призивање српске властеле и народа у Угарску било је од обостране користи, а велико залагање овог владара за обнову дунавске ратне флотиле, у којој су Срби шајкаши (*Rascianis Nazadistis*) имали видно учешће, условило је јачање српских насеобина на Дунаву.¹

Српски Ковин, Будим, Острогон, Коморан и Ђур нису биле само станице краљевске флоте већ и насеља са знатним бројем Срба, испочетка, у XV и XVI веку, претежно шајкаша, а касније, у XVII, а поготово у XVIII веку, и трговаца, занатлија, удружених у цехове, и другог варошког живља. У њима је био развијен верски живот, грађене су и украшаване српске цркве, а пристизали су и зографи, преписивачи књига и духовници из удаљених крајева Балкана. — Српска позновизантијска цивилизација доспела је у угарске вароши, у којима се срела са средњо-европском културом, њој нове и духовно стране средине, да би се овде постепено мењала и преображавала. Досељеници са југа изменили су у појединим угарским варошима народносни састав, а делимично су утицали на привредне и културне прилике. Обележили су своје присуство током неколико столећа.

Истраживања откривају особену историјску слику о Србима у горњедунавским градовима. На тој слици оживљене прошлости посебно

¹ J. Szentklárai, *A Dunai hajóhadak története*, Budapest 1886 (са старијом литературом); Г. Витковић, *Прошлост, усџанова и сџоменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД, књ. 67. Београд 1887, I — LXXXIX; Д. Поповић, *Војводина у џурско доба*, Војводина I, Н. Сад 1939, 231—239.

се уочава духовна настројеност досељеника, а уз то шајкашке вештине и ратне заслуге, занатство, изузетна спретност у трговини и њихова онде особена и лако препознатљива култура. Данас све то чувају цркве — трајни споменици српског присуства на северу Угарске. Јер, Срби су у тим градовима били упућени баш на цркве, у којима и око којих се одвијао добар део њиховог живота. А оне значајне и лепе старине — иконе, рукописне и старе штампане књиге, сасуди примењеноуметничке израде, протоколи, матичне књиге, архиве, надгробни споменици и разни записи — омогућавају да се слика о Србима у овим крајевима сагледа у историјској условљености. Па и сада, када у тим градовима одавно нема Срба, довољно је само зачети испитивања па да се из заборавља укаже живо присуство народа који са овог места није ишчезао за историјска сазнања и памћења.

I

Коморан — Comora, Komárom, Comarn — подигнут на оштроугаоном простору који образује Дунав са Вагом, својом левом притоком, био је у низу речних утврђења најтврђи град од Будима до Беча. Док се над будимским градом вила турска застава од 1526. до 1686. дотле је на коморанској тврђави стајао српски шајкашки барјак, са аустријским и угарским хералдичким знацима и ћирилским словима.

У оним, за Угарску кобним годинама, после пораза на мохачком Шаторишту (29. августа 1526), брзог пробоја турске војске, освајања Будима, Острогона, Бура и прве опсаде Беча, имао је утврђени Коморан, који је чувала посада састављена од Срба и Мађара, изузетно важан војностратешки значај. А после те опсаде коморанска тврђава постала је гранични камен. На западној страни била је војска Фердинанда I, а источно, недалеко од Коморана, турска флота и коњица, које су контролисале Дунав и биле спремне на оружани сукоб, упаде и пљачку. Међутим, у току дугог примирја коморанска шајкашка посада обављала је дужност пограничне страже: дочекујући и испраћајући царска посланства и разне мисије, којима је овде била последња станица. Низводно од коморанске тврђаве дочекивале су их и даље пратиле турске лађе.²

Држећи се упорно своје верске и националне припадности, ове удаљене и не многољудне оазе Срба одолевале су однарођавању, бар у прво време, а уз то оне су поред турских логора широм покорене Угарске стално одржавале чврсте везе са својим сународницима на Балкану. Те везе су најчешће биле трговачке природе, али и црквено-духовне суштине. На турској страни, на путевима који су повезивали Балкан са варошима на горњем Дунаву, било је увек доста Срба, мартолоза и калауза, а уз њих трговаца, разних ухода, пребега, тумача, скелеције и ханџија, торбара и тумарала, који су се могли срести у многим местима покорене Угарске. Овом шароликом путујућем свету припадали су и српски калуђери, који су због милостиње и других послова стизали и у најсевер-

² P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU CXVI, Zagreb 1893, 74-5.

није вароши Подунавља. Из средишних делова Србије, преко Мачве, Срема, Славоније и Барање, а потом поред Мохача, манастира Грабовца, Дунафелдвара, Дунапантелије, Стоног Београда и Тате, могло се тада доспети чак до Коморана, пролазећи готово само кроз српска села и засеокe и делове мађарских вароши у којима су Срби живели.

*

У то доба на челу горњедунавских шајкаша био је храбри капетан Павле Бакић (+1537), потоњи последњи српски титуларни деспот, који је „одржавао флотилу и господарио на Дунаву од Пожуна до Острогона”.³ Баш између Бура и Коморана имао је деспот велико властелинство, које је добио за равнoснy службу од краља Фердинанда I. Добро су познати Бакићеви ратнички походи и сукоби са Турцима, као и његова опрезно вођена служба ухода — поверљиви људи су му долазили „из Турске”, или су, пак, слали важне извештаје, о којима је деспот обавештавао краља. Paulo Vakyth, како се сам потписивао на писмима упућеним краљу, био је као „шеф шпијунаже краља Фердинанда” добро упознат са приликама у Турској, о кретању војске, али и о стању српског народа и цркве на Балкану.⁴ Од изузетног значаја су вести о томе да је деспот примао српске калуђере из удаљених манастира. „Само једне недеље посетило га је три групе калуђера: једна из Свете Горе, друга из једног манастира са границе Србије према Турској, друга из једног манастира у Београдском санџаку”.⁵ На долазак ових калуђера указивало се махом у вези са обавештајном делатношћу Павла Бакића. Међутим, на њихово присуство у Буру и Коморану не треба гледати са увреженом искључивошћу, јер су они, поред услуга обавештајне природе, имали и духовну и културну мисију која се тичала коморанске цркве и српског живља у вароши. Истина, сачувани историјски извори о Бакићу не помињу оновремени црквени живот, будући да се односе на организацију и издржавање војске и на поверљиве извештаје.⁶

Већ почетком XVI века имали су Срби у Коморану своју малу богомољу, подигнуту између тврђавских зидина и дубоких шанчева. О архитектонском изгледу те првобитне цркве ништа се не може докучити, а наслуђује се да је била скромних димензија и да се налазила недалеко од западне капије, у којем правцу се ширило подграђе. Ни сакрално-уметничка опрема те цркве није довољно позната, али је црква свакако била снабдевена најнужнијим богослужбеним књигама, иконама и сасудима, што су доносили они калуђери са Балкана које је деспот примао.

³ Г. Витковић, *н. д.*, XLVIII; Д. Поповић, *н. д.*, 181—189.

⁴ Д. Поповић, *н. д.*, 240—4.

⁵ Д. Поповић, *н. д.*, 243; „У Буру 21. априла 1534. Павле Бакић јавља краљу Фердинанду новости из Турске, које је дозно од српских калуђера”; А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*, Н. Сад 1910, 121—2, 127.

⁶ Овде се мисли на писма Фердинанда I упућена Павлу Бакићу; позив да са својим шајкашима остане веран цару и да не слуша туђа обећања; материјалне невоље шајкаша; царско обећање о исплати дуговања шајкашима, итд. Г. Витковић, *н. д.*, 63—75.

Једини историјски јемац постојања те цркве сада је доброочувани месингани печат са угравираним допојасним ликом Богородице Оранте, око којег је распоређен натпис +G:I:КОМОРАНСКІЯ С:Ц:ВОВЕДЕНІЯ: В:Х: ПР: БІИ., а уз њега и важан датум: 17. мај 1511.⁷ Овај, без сумње најстарији српски црквени печат у Угарској, најближи је позноготским граверским радовима те врсте, а убележени датум односи се на троносање те првобитне цркве.⁸ По цртежу Богородичиног лика композиција се уклапа у западноевропску стилску концепцију, а по скромности уметничке обраде може се предочити мишљење да је печат израдио какав коморански занатлија-гравер.⁹ Према датуму на печату, коморанска црква је подигнута пре пада Угарске и пре доласка Павла Бакића у ове крајеве. Била је то најсевернија и једна од најстаријих српских богомоља у саставу обновљене Пећке патријаршије, чије се јурисдикционо подручје завршавало баш овде на горњедунавским међама. У четвртој деценији XVI века,

1. Печат цркве у Коморану

⁷ Г. Витковић, *Списак изложених историјских, књижевних и уметничких споменика српских*, Београд 1883, 38.

⁸ Г. Витковић, *Прошлост, усљанова и споменаци . . . XLVI*. (Печат није изрезан од злата, како сматра Г. Витковић, већ од легуре месинга.)

⁹ Печат се и сада налази у српској цркви у Коморану, а изложен је са осталим предметима ризнице у пригодној музејској поставци у припрати. Описан је и фотографисан 1980, приликом научноистраживачког рада екипе Сентаandreјског одбора САНУ, којом је руководио аутор овог текста.

када је Бакић добио спахилуке западно од Коморана, црква је и даље снабдевана обредним предметима и књигама.

Извесне историјске спомене о Србима у Коморану сачувале су баш старе рукописне књиге. Међу најчувеније споменике те врсте спада *Коморанско јеванђеље* из прве половине XVI века.¹⁰ Ово раскошно украшено јеванђеље потиче из влашко-молдавске радионице, из које су и *Четиљоројеванђеље манасиџира Крушедола*, *Пећки ајосџол* и *Јеванђеље из Враце* у Бугарској. За ове рукописне књиге Светозар Радојчић је утврдио да се одвајају „техником и стилем свога орнамента од осталих наших рукописа“, односно да су украшене орнаментима „касноготског и раноренесансног порекла“.¹¹ У *Коморанском јеванђељу* истичу се украшена зачала, на којима асиметрично распоређену заставицу, текст и крупни иницијал уоквирује разуђени орнамент биљног порекла. На супротној страни од зачала насликани су ликови јеванђелиста, доброг цртежа и сведеног колорита. На овим украсним страницама обилато је заступљено злато, а поред њега светлозелена, плава, црвена и љубичаста боја. Из удаљене Молдавије ово богато илуминирано јеванђеље могао је тада набавити и поклонити коморанској цркви најпре Павле Бакић, мада ово наслућивање није могуће поткрепити доказима. Остаје само уверење да је то јеванђеље приложио богатији ктиторијн. Због Бакићеве изразите феудалне културе, као и због његових веза са српским манастирима на Балкану, треба са пуно разлога поверовати у могућност његовог ктиторства коморанској цркви, на чија је богослужења долазило, заједно са својим вајдама, тизедушима, шајкашима и коњаницима.

У коморанску цркву доспео је тада и један знатно старији рукопис. То је *Тийик — Јерусалимски усџав* св. Саве Освећеног — овраза црквено-наго састава, најстарија и једна од најзначајнијих српских књига у Угарској.¹² У литератури је назван *Тийик цркве у Српском Ковину* или *Ковински тийик*.¹³ Први је о њему писао Гаврило Витковић, али његово образложење о пореклу рукописа није добро протумачено, мада се из тога текста могло приметити да је реч о Коморану а не о Српском Ковину. У то време није била позната грађа из коморанске црквеноопштинске архиве, из које се да закључити да је тийик припадао овој цркви, а ни Витковићева преписка са Српским ученим друштвом није била коришћена. А управо у Архиву САНУ сачувано је Витковићево писмо из Коморана, у којем он помиње да је у цркви нашао *Тийик њисан на ѡерџаменџу, леџо сачув. XIV в.*¹⁴ Ту се налази и примопредајни записник из

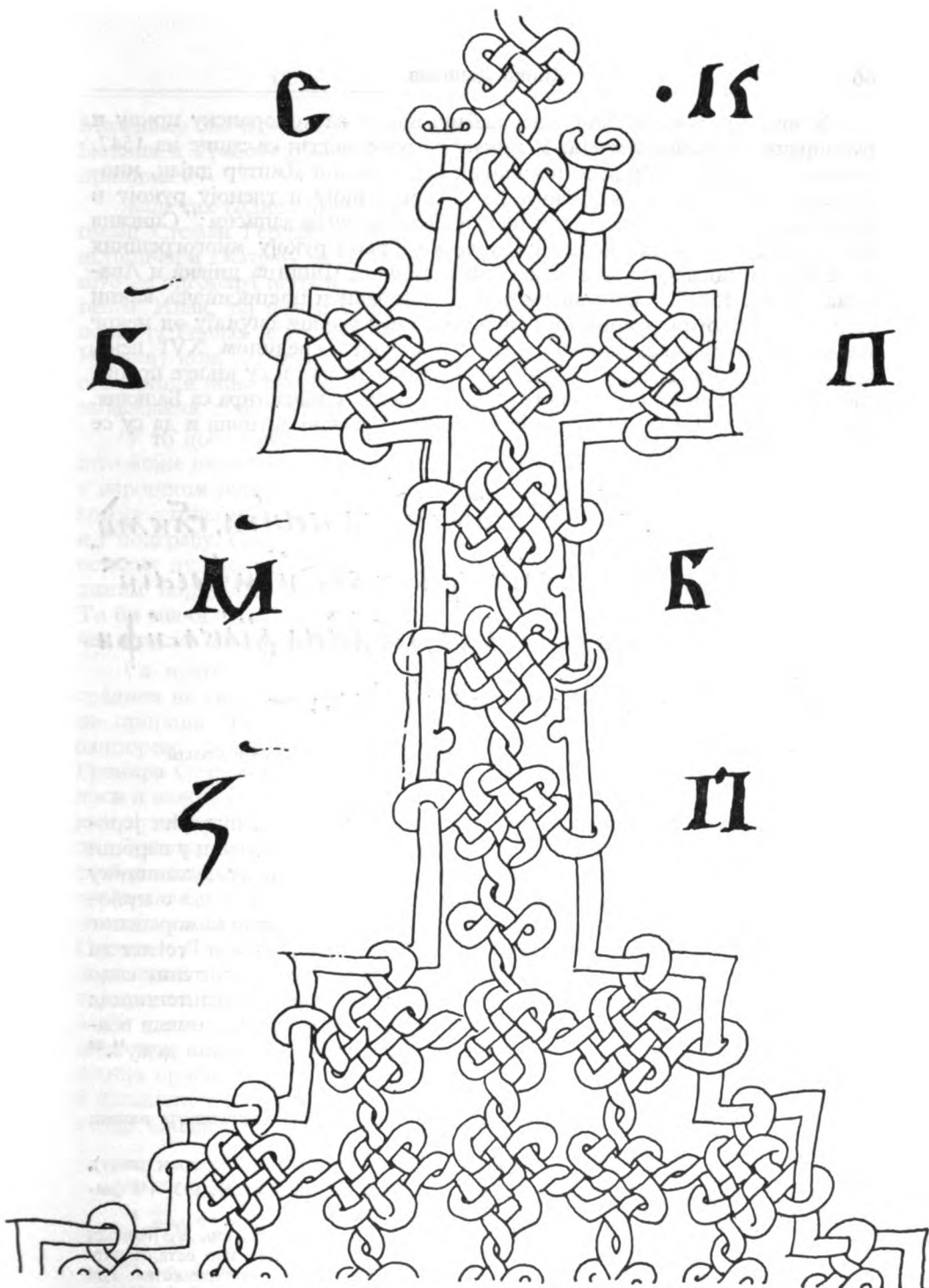
¹⁰ Јеванђеље је преузео из цркве у Коморану и пренео у Београд Гаврило Витковић 1882. године. Сада се налази у Архиву САНУ, бр. 278. Г. Витковић, *н. д.*, 332—342; Љ. Стојановић, *Кашалот рукописних и старих иштамјаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, стр. 10, бр. 16.

¹¹ С. Радојчић, *Сџарв српске мџниџаџуре*, Београд 1950, 49.

¹² Г. Витковић, *Прошлосџ, усџанова и сџоменици...*, 300—319.

¹³ Л. Мирковић, *Рукописни тийици српскословенске редакције*, Богословље 1—2, 1960.

¹⁴ Писмо Г. Витковића брату Николи од 29. јула 1882. о свом истраживачком раду у Коморану и Буру, где је нашао важну историјску грађу и споменике. Архив САНУ, бр. А. 3295 (1881/82 14).

2. Коморански типик — крст са криптограмом

У првој половини XVI века набављени су за коморанску цркву и рукописни служабни минеји. У минеју за јуни налази се запис из 1547. године: . . . „спасен буди и помилован буди писави Дмитар дијак, многогрешни и последни в дијацех, писа немощноју и тленоју рукоју в храме својем . . .”²³ Из овог времена је и *Триод њосни* са записом: „Списана бист сија душеспаснаја књига глаголајема Триод рукоју многогрешних и смерних и последних в дијацех Јоана дијака и Филипа дијака и Авакума дијака. 1531”.²⁴ Ови, иначе уобичајени записи преписивача, какви се налазе у многим рукописним књигама, нису у овом случају од неког изузетног историјског значаја, али у Коморану, средином XVI века, представљају много више, чак и без обзира на то да ли су књиге преписане у овој цркви или су пренете из неког далеког манастира са Балкана. Те су књиге важна потврда да је црква била стално активна и да су се сурови шајкаши старали о њој.

Съписана бѣ сѣа дше спѣла кнѣга, глѣкми
трѣѣ. роукою многогрѣшныѣ ѡмѣренѣиѣ
и послѣднѣиѣ в диѣцѣхъ. ѡ ѡгнѣ дѣлака. и фи
липа дѣлака. и ѡкѣма дѣлака.: —

3. Запис преписивача Јоана, Филипа и Авакума на *Триоду њосном*
из 1531. године

У коморанској цркви чинодејствовали су у то доба путујући јеромонаси, придошлице са југа, који су се привремено задржавали у вароши као нека врста војних свештеника, а обављали су парохијску, духовничку и проповедничку дужност. Из сасвим оскудне архивске грађе о првобитној цркви искрсава, у години 1552, име првог познатог коморанског свештеника, извесног попа Владислава (Ladislaven Rasciana Preister zu Comorn), док се у години 1571. помиње један коморански свештеник само као Rätzen Predicant zu Comorn.²⁵ Основну плату овим свештеницима одређивала је Дворска комора, па су отуда, по свему судећи, имали обавезу да у проповедима „упућују Србе на оданост према царском дому”.²⁶

²³ *Служабни минеј за јуни*, Архив САНУ, бр. 288 (запис преписивача налази се на последњем листу).

²⁴ *Триод њосни*, Архив САНУ, бр. 291 (запис преписивача на последњем листу).

²⁵ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини . . .*, 179, 423 (напомена 4); 193, 441 (напомена 4).

²⁶ Д. Поповић, *Срби у Коморану*, Историјски часопис САН, кв. V, Београд 1954 5, стр. 202.; „Међу овима су били свештеници који су се борили као остали ратници, други су били духовници војницима, држали су придије у гарнизонима, где нема српске цркве, а у време рата соколили су верне да се храбро држе”. А. Ивић, *н. д.*, 193.

Можда су ови јеромонаси долазили из манастира у Угарској, из Српског Ковина и Грабовца, будући да су њима биле боље познате политичке прилике.

Баш тих година друге половине XVI века забележио је учени путописац Стефан Герлах своје утиске о Коморану. Тај сажети опис неки историчари сматрају за први поуздани податак о Србима у овом граду, што не одговара историјској истини, будући да постоје старије поуздане вести. Ипак, тај помен Срба у Коморану се не може мимоићи. Између осталог, Герлах је навео да у „Коморану има нешто Срба (Räzen oder Raitzen) који . . . имају своју цркву и гробље изван града”. Нешто је опширнији опис тврђаве и наоружања шајкаша, док је о српској цркви забележена само узредна опаска — да је начињена од дрвета.²⁷

У то доба Срби у Коморану су превасходно војници са породицама, што може навести на помисао да српски живаљ није имао знатнију улогу у варошком животу. Ипак, будући да је међу вајдама било и Срба, њихов се утицај морао осетити не само у војним пословима у тврђави већ и у подграђу. Са пуно разлога може се претпоставити да су вајде, између осталих дужности, учествовали и у одлучивању о томе где ће се појединим породицама доделити „грунтови” за градњу шајкашких кућа. То би значило да је уз њихово учешће у XVII веку урбанистички уобличен српски део вароши, који треба тражити на старим гравирама.

Са краја тога века су дескриптивно замишљене графичке ведуте градова на горњем Дунаву, израђене по прецизним цртежима насталим по природи. Те цртеже припремио је Jakob Hoefnagel (1575—1630), а бакрорезе је издао 1595. његов отац Georg Hoefnagel (1545—1600).²⁸ Гравира Острогона (Strigonium — Gran) у посебној легенди-тумачу доноси и важну ознаку Rattzenstatt.²⁹ Из исте године и од поменутог аутора је и цртачки и графички успела панорама Коморана, тврђаве и вароши на Дунаву, са шајкама у бојевом поретку.³⁰ Гравира Коморана није снабдевена тумачем топонима, али је сасвим извесно да се у делу подграђа налази и урбанистички заматак будућег Ratzenstatt-а. Ту је, дакле, и онај део вароши који је само годину дана раније походио Стефан Герлах и у њему видео српску цркву и гробље поред ње. Пажљивијим посматрањем подграђа на овом бакрорезу откриће се минуциозно резане и једва видљиве силуете рушевина. Гравира очито бележи последице неког ратног разарања, и тиме се везује за стварна збивања. — Годину дана пре појаве бакрореза Коморана, можда само који месец пре настанка оригиналног цртежа, десио се важан ратнички догађај у граду и околини, у којем су и Срби учествовали. У лето 1594. године велики везир Синан-паша освојио је Тату, Ђур и Папу, а Коморан се нашао

²⁷ П. Матковић, *н. д.*, 10.

²⁸ Thieme-Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler XVII*, Leipzig 1924, 193—5, 195—6.

²⁹ Gy. Rózsa, *Régi várképek*, Budapest 1955, T. VI.

³⁰ Gy. Rózsa, *н. д.*, T. IV. Власништво: Magyar Nemzeti muzeum, Budapest (Történelmi képcsarnok).

под јаком опсадом, како са Дунава тако и са копна.³¹ Одбраном тврђаве успешно је командовао Вук Станчић, који је уз вештине ратовања на води и копну применио и ратно-стратешко лукавство, изненадивши Синан-пашу, који је 28. октобра морао да дигне опсаду и да повуче војску на зимовање.³² Тако су храбри, скромно награђивани, шајкаши, славили ослобођење од турске опсаде, која им никада више неће опасније запретити. Том опсадом крајем XVI века завршено је једно историјско поглавље овога града.

Да се закључити да је у томе веку, осим познатих података о крупним збивањима везаним за војнополитичке прилике, остало неупоредиво мање грађе о Србима шајкашима и о њиховој цркви. И поред тога, њихово присуство у овој вароши постаје историјски препознатљиво и чини важан допринос бољем познавању српских насебина у Угарској у турско доба. Из наредног, XVII века, о Србима у Коморану сачувано је више поузданих извора и споменика, који показују довољно јасну слику о њиховом животу, посебно о варошком становништву, које се у томе веку још видније социјално и културно испољавало.

II

Почетком XVII века Коморан се поново убележио у ратну хронику. Године 1605, када су Турци поново овладали Острогом и Вишеградом, закључен је 11. новембра, на дунавским шајкама под Комораном, мир између зараћених страна.³³ О броју Срба у Коморану у то доба не зна се ништа поуздано, али преовладава мишљење да је „број српских војника при завршетку рата био . . . неумањен”,³⁴ а можда и нешто већи него на почетку ратовања. Ово тим пре јер су се око Коморана 1604., годину дана пре склопљеног мира, нашле најамничке чете Дели-Марка, Саве Темишварца и Петра Раца; из ових чета неки војници су се населили у Коморану, правећи мање неприлике староседелачком становништву.³⁵

Од неупоредиво већег значаја је досељавање Срба из Српског Ковина у Коморан, које се збило неутврђене године почетком XVII века. Ковинци су са собом пренели и своје повеље и повластице за заслуге, које су још од 1405. до почетка XVII века примали од угарских кра-

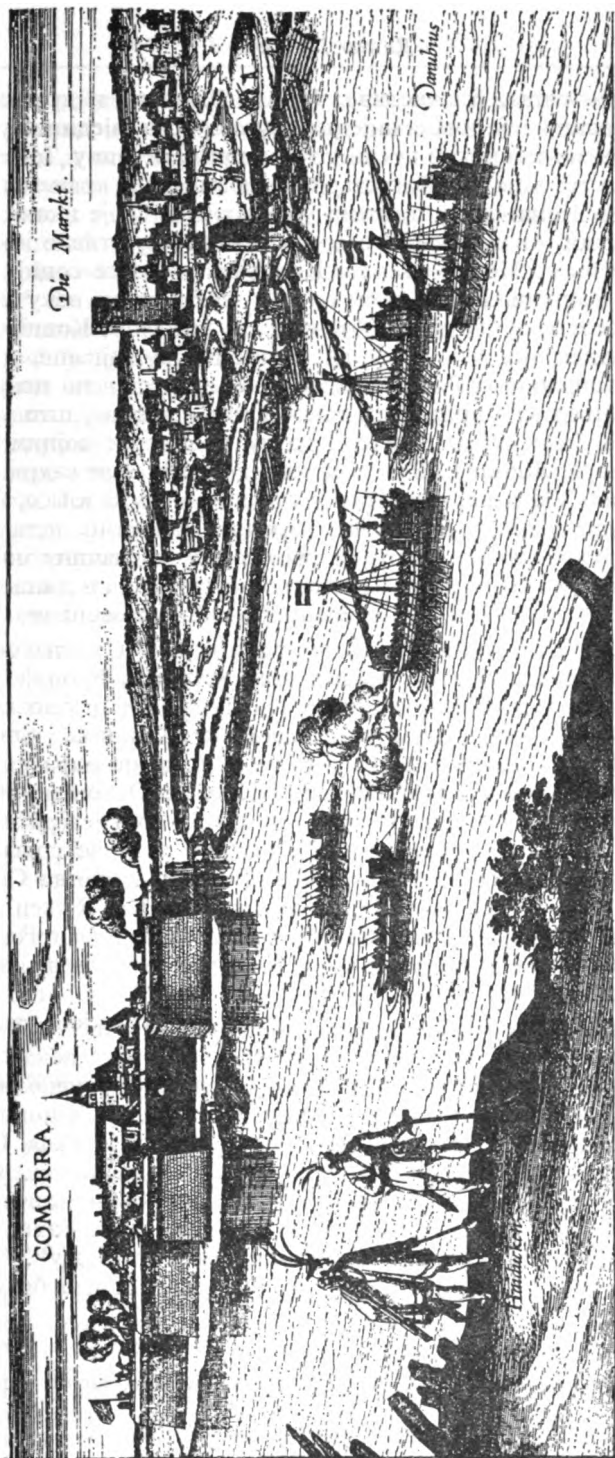
³¹ А. Ивић, *Историја Срба у Војводини . . .*, 207.

³² Према мађарским изворима, Гаврило Витковић је ту опсаду живо описао: „Синан затим пође на Коморан, који јуначки брањаше Вук Старчић. Синан пошто је начинио мост, потајно је градио ровове и подземне путове у намери да с барутом поруши градске зидове. У одсудном тренутку опозиција Старчића намеру Турака и одважи се да све то сруши. На челу својих шајкаша јуначки нападе на Турке на оувом и на води и уништи сву турску спрему. Многе лађе је потопио а неке отео. Старчић је од почетка до 28. октобра славно бранио Коморан, и пошто је голему Синанову војску сузбио, стиже у Коморан и Надвојвода Матија са 4000 војника.” Г. Витковић, *Прошлост, усјанова и споменници . . .* LV.

³³ А. Ивић, *н. д.*, 227—8; Д. Поповић, *н. д.*, 194.

³⁴ *Истио*, 229.

³⁵ *Истио*, 230—6.

4. Jakov Hoefnagel, Comorra, barkpopez (1595)

лева — Сигисмунда, Владислава, Матије Корвина и других.³⁶ Реч је о листинама какве није имала ниједна друга српска заједница у Угарској, а какве су српско-ковински преци почели примати још у Доњем Ковину. Осим повеља на које су због старине, садржаја и краљевских печата били поносни, Ковинци су пренели у Коморан и своје иконе и црквене књиге. Међутим, овде пре свега треба истаћи друштвене промене које су тада наступиле. После доласка Ковинаца мења се социјална структура Срба у вароши. Наиме, док су се у претходном веку коморански Срби држали махом војне службе, сада се, доласком Ковинаца, истичу трговци и занатлије. У односу на староседеоце-шајкаше, досељеници су имали развијенију грађанску свест и веће друштвено искуство. Они су знали за грађанска права привилегованих општина, што је коморанским вајдама било страно, будући да су подлежали војним одредбама Дворске коморе. Живот Срба у подграђу добио је нове садржаје. Убрзо, већ средином XVII века, приметан је утицај грађанске класе, мада војно-шајкашки значај ни тада није био умањен. Напротив, истакнуте вајде добијале су племство од Двора, и, мада су се по начину живота мало разликовали од грађана, они су ипак својим титулама и дипломама означавали виши слој. Били су то мали племићи, армалисте.

Средином XVII века варош је унапредовала у сваком погледу, а особито у занатству, оснивањем цехова чизмара, ћурчија, кујунџија, ковача-бравара, млинара-воденичара на Дунаву и других.³⁷ Без сумње, Коморан је, захваљујући занатлијама и трговцима, али и војном племству, био у сталном успону, што се највидније одразило на архитектуру, која је тада добијала барокна обележја. Основна урбанистичка схема вароши била је тада утврђена, да би из тога језгра у наредном, XVIII веку само била развијена. Градиле су се нове српске куће од тврдог материјала, а биле су груписане претежно у улици Св. Андрије, која је почетком XVIII века добила назив Rác utca, Ratzen gassen. Наступило је мирније доба, стекли су се услови за живљу трговину занатским и другим производима, а то је омогућило богаћење варошана и промене у начину живота.

Према утисцима Јакоба Tollii-а, забележеним у његовој књизи *Epistolae itinerarie*, коморански житељи су средином тога века срећно живели.³⁸ Сажети опис овог радозналост путописца у неколико топлих реченица осликава живот коморанског подграђа: „Становници су му Мађари и Срби; људи махом богати. Мали је број Немаца. Овде живи народ као што га нисам видео: сваки је весело, расположен и срећан. Човек би помислио да је овде из дана у дан светковина и вечита свадба. А свему је узрок што велика гомила војника и множина чиновника живи у плодној земљи у изобиљу и великом благостању”.³⁹ На основу овог описа, који одише свежином доживљеног, могло би се рећи да

³⁶ Г. Витковић, *н. д.*, CXXXIX — CLV.

³⁷ О развоју заната у Коморану упор. L. Kecskés, *Komáromi mesterségek*, Bratislava 1978.

³⁸ J. Tollii, *Epistolae itinerarie*, Amstelredami MDCC.

³⁹ Навод према Г. Витковићу, *н. д.*, XCVI — XCVII.

је у Коморану тада владала грађанска сигурност и барокно расположење. Утицај Пожуна, па и Беча, могао се осећати на извесна испољавања јавног живота, на понашање, а посебно на архитектуру и одевање. Међутим, присуство Мађара било је пресудно, а њихов утицај се уочавао, поред осталог, и у мађаризацији српских имена и презимена. Тако је Душан Поповић први уочио да је код коморанских Срба већ средином XVII века био обичај да имају два имена и презимена, једно српско а друго мађарско.⁴⁰ Биће да то није био само обичај већ захтев војне администрације. Једном усвојена тзв. административна имена и презимена постала су већ у другој генерацији и једина. Србима тај спољашњи вид мађаризације изгледа није сметао, нити су га тако доживљавали, уверени да их православна вера и културна традиција, које су зорно неговали, штите од духовног однарођавања.⁴¹ Треба нагласити да су се Србима осећали како они са презименима Костовић, Жупановић, Монастерлија, Бољакковић, Јеновац, тако и они чија су презимена била помађарена — Фејервари, Будаи, Фелдвари, Аради, Пешти, Естергоми итд. Сви су они живо учествовали у раду црквене општине, коју су називали *христijански сабор, коморански сабор или коморански христijани Срби*. На челу ових сабора био је *црквени оцац са црквеним синовима*.⁴²

Управо у то доба (1655) коморански и ђурски Срби добили су прву краљевску диплому од Фердинанда III, као гаранцију да ће уживати сва права дата њиховим прецима у Српском Ковину. Та диплома, коју су они брижно чували, била је, све до привилегија Леополда I, документ првога реда, а за Коморанце залога њиховог националног и друштвеног престижа. Захваљујући тој дипломи, могли су они дочекати Чарнојевићеву сеобу и примити патријарха у Коморану као најорганизованија српска општина, у којој се стекао најсвеснији део српског народа у Угарској:

”... Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis. Quod fideles nostri, Nobiles Petrus Kapelet, Sigismundus Wály, Petrus Foghas, Joannes Racz, et Petrus Monasterly coram nobis personaliter constituti, suis *ac reliquorum Rascianorum in Oppidis nostris Regiis Revkomaromensi, et Jauri(n)ensi degentium et commorantium nominibus et in personis exhibuerunt et praesenta-*

⁴⁰ Д. Поповић, *н. д.*, 194.

⁴¹ Најјачи утицај био је мађарски, јер су Срби у Рацковину, а касније и у Коморану, били највише упућени на Мађаре. Јачање мађарског утицаја може се лепо пратити по именима и презименима коморанских Срба... Ови Срби са помађареним именима и презименима били су врло добри Срби и одлични православци.” Д. Поповић, *н. д.*, 196.

⁴² „На сабору је расправљано и одлучивано о свим стварима које су се тичале цркве и црквене општине. На сабору су бирани црквене власти, свештеници, учитељи, расправљало се о имовинским стварима цркве... Црквом је управљао „црквени отац” са два, а по изузетку, са три „црквена сина”. Црквени отац називан је и „епитропом” или „питропом” И црквени отац и Црквени синови бирани су „на службу светој цркви”... На скупштини или сабору полагали су рачун о свом раду, нарочито о материјалним питањима. Тада су предавали „хесап с тефтером”... Готово је редовно забележено да је рађено „часно и поштено”... Д. Поповић *н. д.*, 200.

runt certas quasdam litteras nobis Diuorum quondam Ungariae Regum, praedecessorum uidelicet nostrorum foelicium recordationum *Priiilegiis*, super certis libertatibus et immunitatibus, *Keuiensibus olim Rascianis*, ipsorumque posteris et successoribus clementer collatis, emanatas et insertas: Quorum quidem *Rascianorum Keuiensium ex linea seu prosapia cum superius nomintim specificatis Rascianis ac Sociis eorumdem in annotatis Opidis nostris degenibus condescendisse, Turcarumque* diram ob crudelitatem et tyrannidem necessitai, adhasce, tutioris et tranquillores sui permansionis, et suorum incolumitatis ergo migrasse asserantur.”⁴³

Диплома је насловљена племићима Петру Капелету, Сигисмунду Ваљи, Петру Фогашу, Јовану Рацу и Петру Монастерлији, тада најугледнијим коморанским Србима. Неки од њих били су *црквени оци*, као Петар Капелет, а махом су припадали војном сталежу, као истакнуте шајкашке обарвајде. Такав је био и пуковник Никола Фелдвари, родоначелник угледне коморанске фамилије, која се разгранала у другој половини XVII века, а чије је презиме изведено од назива места из којег су се доселили, *Dunaölvár* или *Földvár*, па отуда Фелдвари или Фелдварија. Пуковник Никола Фелдвари (*Nikolaus Földváry*) портретисао се чак два пута, једном 1646, за бакорез, а други пут 1649, за велику уљану слику на платну, на којој је одевен у живописно „одело мађарских великаша”.⁴⁴ Имао је и свој посебно израђени племићки грб, највероватније насликан на платну.⁴⁵ Таквих портрета и грбова коморанских племића било је више, а то су, у исто време, били први портрети Срба новијег доба, знатно старији од оних добро знаних из XVIII века. На жалост, ти коморански портрети су однарођавањем Срба прешли у мађарске породице и, по свој прилици, нетрагом ишчезли за наша проучавања.

Ипак, један важан историјски споменик сачувао се до овог времена:

”То је прва и оригинална застава коморанских, острогонских, ђурских и пожунских уједињених српских шајкаша из оног доба, кад је бечки двор мађарску народну војену флотилу краљевих насадиста лишио њихових старих предања и успомена, и ту мађарску дунавску војену установу предао српском пламству на горњем Дунаву, које је било на царској немачкој страни.”⁴⁶

⁴³ Г. Витковић, *н. д.*, 108—110.

⁴⁴ „Капетани и заповедници бродова носили су у XVIII веку живописно одело мађарских великаша, као што се види из из слике Николе Фелдварије, команданта коморанских шајкаша. Около слике је натпис: *Nikolaus Földváry J.S.C.M. Hungarorum et Croatiae Colonellus Obiit 1649*”. Г. Витковић, *н. д.*, XCIX.

⁴⁵ Портрет и грб Николе Фелдварије пренео је Гаврило Витковић 1882. у Београд, у Народни музеј. (Стари инвентар, књ. 1, инв. бр. 1234 и 1235.) Оба предмета су пропала 1914—1918. Основни подаци у *Списку*, који се чува у Архиву САНУ, инв. бр. 9038.

⁴⁶ Г. Витковић, *н. д.*, CIX.

који би претио круни и отаџбини. С једне и друге стране мачева, као од њих застрашен и постављен стоји грб турски, полумесец и звезда. До лорововог венца на десно стоји натпис истим латинским позлаћеним словима: „Et contra”, то ће рећи contra Turcas . . . Натписи обеју застава само се могу објаснити претпоставком: да су обе заставе стајале упоредо на једној истој мотки и то она са „Et pro” горе, а доле под овом „Et contra”. То потврђују натписи на позадној страни тих застава. На позадној страни I-ве заставе у позлаћеном лорововом венцу стоји зелено тробрђе, из кога су израсла три крина, које облећу пчеле, са натписом „Et aribus”. На позадној страни II-ге заставе у истоветном лорововом венцу стоје три брда, из којих су израсла три крина, а изнад њих сија пролетње сунце, у коме је монограм Фердинанда III (F. III). И на овоме је до венца натпис „Et veri”. Натписе „Et veri et aribus” ваља тумачити, да се те заставе тичу младића, као и људи снажнијег доба.⁴⁸

Војнички добро обучени, одани бечком двору, савесни у испуњавању својих дужности, награђени племићким титулама, коморански Срби официри су са јасно испољеном етничком свешћу помагали своју цркву, походили богослужења, учествовали у раду *хришћанској сабора*. Поред војних дужности, црква је била њихова велика брига, а осећање православне побожности, које је било веома изражено, као да је посебно неговано, можда да привидно ублажи извесне видове мађаризације. Прилежност цркви огледала се у неким њиховим поступцима, посебно у оним који су се тicali обнове старе цркве и њене опреме књигама и богослужбеним предметима, као и вођења црквене благајне, чему се поклањала посебна пажња.

Послове који су се тicali цркве обављали су предано, а занимљив је, чак дирљив, патријархално демократски начин избора црквене власти, црквеног оца и црквених синова, што се може прегледно пратити већ од средине XVII века. Тада су, године 1648, Коморанци — *obersther Nikola Feldevari с осталими хришћани* — изградили *цркву велику под њрадом коморанским*.⁴⁹ У запису стоји да је то трећа по реду црква у Коморану, па ће бити да је била од дрвета, тако да се могла преносити уз извесне доградње и преправке, јер је наглашено да је нова црква била велика. Та црква није била дугог века, што се види из записа у Протоколу: *1664. месеца марта 18. дан. Почесно да њрадимо цркву садашњу, и на другом месту под истим датумом: Појодисмо се с мајстора да зида цркву за 50 форина* . . .⁵⁰ Већ 21. новембра идуће године црква је била завршена: *Кад њосвети цркву владика будимски Виктор*.⁵¹

⁴⁸ Г. Витковић, *н. д.*, СХ — СХI.

⁴⁹ Љ. Стојановић, *Сѡари срѡски записи и нађиписи I*, Београд 1902, 2073; А. Ивић, *н. д.*, 260.

⁵⁰ Г. Витковић, *н. д.*, 245.

⁵¹ *Исѡо*.

По овим забелешкама, у које не треба сумњати, то је била црква од тврдог материјала, чије изглед није нигде описан.

За коморанску цркву почео је 1659. да се води већ поменути *Проџокол*, својеврсна хроника, не само о црквеним збивањима него посредно и о Србима у Коморану. То је у исто време најстарији очувани црквени протокол Срба у Угарској, па је његов значај тиме знатно шири. Већ прва белешка делује непосредношћу сажетог казивања, које обећава и занимљиве податке: 1659. месеца јулија 29 дан. Да се зна како чинисмо сабор християнски у іосіодина Кајелејше Пејџра дому црквена дуіованија ради, ше іосіавише мене Субоју Косіовића и моја кума Осіоју Жујановића, ше дадоше нами у руке црквени новаца и дукаши и у шалирах . . .⁵² *Проџокол* на свој начин осликава и коморански трговачки обичај да се приложи на цркву када се крене у трговину (то се звало дар на *іоходњу*), или када се врати са дугог пута, а особито када се у трговини добро заради (прохосепи): „1660. Месеца јенуарија 6 дан. Прохесапих се ја Субота и Фогаш Лахзо, те дадосмо у цркву 1. фор(ингу) и 80 нов(чића) . . . Месеца марта 2 дан, кад отидоше тргофци доле, скупих у лађу 2. фор. 35 нов . . . Отиде у Беч Хаџи Манојла те ми даде 55 нов . . . Доиђоше тргофци оздо, те се прохесапихом, те им претече от харча 24 фор. 75 нов. и то дадоше мени на цркву . . . Месеца марта 1 дан отидоше тргофци доле, те ми дадоше походњу 1 фор. 80 нов . . . 1662. Месеца јенуарија 5 дан. Отидоше тргофци доле, те сакупих походњу 2 фор. 60 нов . . . 1666. Кад поиђе у Беч дебели Дмитар и Вуин дадоше ми 2 фор 44. нов . . . 1667 . . . 19 јенуарија прохесапише Јорго и Ђурица и Исак, те ми дадоше на цркву 10 нов . . .”⁵³

Осим прилога и издатака, због којих је *Проџокол* и вођен, из ових кратких записа откривају се дунавски путеви коморанских трговаца. На западној страни циљ је био Беч, пун нирнбершке и мануфактурне робе, за којом се само мало јужније осећала велика потражња. На југоисток није лако одредити докле су бродили коморански трговци *доле* — како у записима стоји — да ли само до Будима, Српског Ковина, Баје, или су се спуштали до Земуна и Београда, а можда то *доле* означава још јужније путовање — од Београда караванима до Солуна, који је касније, у XVIII веку, био редовно исходиште трговцима из Угарске. У сваком случају, намеће се мишљење да је Коморан у XVII веку у трговачком погледу био оно што ће Сентадреја постати тек у XVIII веку. Међутим, треба истаћи да Коморан није био само трговачко средиште Срба у горњој Угарској. И даље су се брижљиво неговали раније успостављени духовни додири са манастирима на Балкану, па чак и са Хиландаром, као и са влашком кнежевском породицом Басараба. Богородична икона у Хиландару из 1643, коју „украси благовени и христољубиви, велики и пресветли кнез и господар всюј земли угровлахијској Јо(ан) Матеј Басараба, војевода со супружницом својеју благоверноју Јеленоју” — око које иконе се посебно старао јенопољски митрополит Лонгин Коре-

⁵² *Исџо*, 243.

⁵³ *Исџо*, 244—247.

нич Бранкович — чува у свом оквиру свитак са помеником.⁵⁴ Ту су, поред осталих, исписана имена Коморанаца који су дали Хиландару парусију за помен свога рода. Забележен је „Род господина Фелдвари Габора, обервајде коморанског и капетана дунајског: Род часног оца Флипа Кричка, презвитера коморанског, и други”.⁵⁵ У овом запису наведено је само за неке фамилије да су из Коморана, док за највећи број приложника не пише одакле су. Обервајда Фелдвари Габор карактеристичан је пример Србина који је у току војне каријере стекао помаћарено име и презиме. Без сумње, крштено име му је Гаврило, а у војној служби прихватио је своје административно име, па се тако убележио и у парусију манастира Хиландара. Из тога времена позната су имена свештеника и монаха који долазе са југа и доносе са собом богослужбене књиге. „Да се зна јега прије презвитер Бранко Протоповић в мирославушти град Коморан . . . 1641,”⁵⁶ забележено је у *Триоду њосном*. Још је важнији нешто млађи запис: „Да се зна кога приходих аз грешни Макариј јеромонах филандарац (Хиландарац) в богохраними град Коморан в лето . . . 1673.”⁵⁷

У *Прошколо* су по добром обичају уношени и издаци за допуну и набавку црквених сасуди и другог инвентара. Тако је године 1665. за архијерејски сто исплаћена једна форинта, највероватније за поправку или за украшавање. Тих година боравио је у Коморану и један путујући зограф — *малир*, како стоји забележено: „За три иконе дадох 22 фор. 50. нов(чића) . . . За заставу (сликање црквеног барјака) дадох малиру 15 фор. (1668).” О брижном ктиторском односу Коморанаца према својој цркви речито говори запис о богатим ускршњим даровима године 1686: Да се зна што донеше у цркву на воскресеније: 2 велике одежде; 1 дијаконска; три петрахиља; 1 наруквица; три заставе, 1 азиминс; 2 обруса; гроблица; 4 књиге, апостол, јеванђеље, литургијар, октојих.⁵⁸

Прилози цркви и већ традиционалне везе са сународницима на Балкану обогатиле су коморанску цркву сликарским делима знатне уметничке вредности, а изузетне културноисторијске важности. Ту је, по старини, на првом месту крст Христовог распећа, који је некада припадао старом иконостасу. На овој икони позновизантијског манира Христово тело, приказано у чеоном положају, главе нагнуте на леву страну, сликано је смеђеружичастим тоновима, са светлим акцентима, док су на ружичастом перизому извучене светле линије на набраним деловима. Крст је несумњиво рад бољег зографа, још неутврђене иконописачке

⁵⁴ Епископ Димитрије, *Икона Јована Маџеја Басарабе*, Споменик СКА XXXIII други разред 30, Београд 1898, 3 — 6.

⁵⁵ Љ. Стојановић, *н. д.*, књ. IV, 6808; књ. VI, стр. 167—169; Р. Грујић, *Духовни живој*, 397.

⁵⁶ Запис у *Триоду њосном*, Архив САНУ, рукопис бр. 291.

⁵⁷ Љ. Стојановић, *н. д.*, I, 1690.

⁵⁸ Г. Витковић, *н. д.*, 248—9.

радионице из средишних делова Балкана, а настао је почетком XVII века.⁵⁹

Нешто су млађе престоње иконе Христа и Богородице, које су такође припадале старом иконостоасу, а добиле су своја претона места на високом дуборезном иконостоасу барокне цркве из друге половине XVIII века. Ктитор ових икона био је познати заповедник шајкашке флотиле обервајда Петар Монастерлија — племство је добио 1665. од Фердинанда III за себе и своје наследнике, од којих му је син Јован, одмах после сеобе, у Будиму свечано проглашен за српског подвојводу.⁶⁰ Коморанске престоње иконе нису датоване, али се њихова набавка временски подудара са датованом иконом Богородице Одигитрије, коју је Петар Монастерлија поклонио српској цркви све. Николе у Ђуру. На тој икони налази се ктиторски запис *Моленије Пејтра Монастиерлије, лета 1660.*⁶¹ Највероватније исте године поклонио је Петар Монастерлија и две престоње иконе коморанској цркви.⁶² Мада ђурска и коморанске иконе не потичу од једне сликарске руке оне су сигурно настале истих година. То је занатски вешто, чак неговано, сликарство, строго утврђеног иконографског решења. Непознати зограф поседовао је изражено осећање за монументалност, а обучен је у доброј сликарској радионици, па отуда и технички дотеран сликарски рукопис, али не и изразитија сликарска индивидуалност. Обе иконе насликане су на златној позадини, рафиноване обраде инкарната, израженог руменила лица, наглашених тамних сенки, са карактеристично распоређеним линијама бора око очију. Палета овог мајстора одликује се светлим бојама, које златна позадина још више истиче. О уметничком пореклу ових икона за сада се може рећи само толико да су на њима присутни утицаји светогрског иконописа тога доба, а да зограф највероватније потиче из неке северногрчке иконописачке радионице. Због великог формата икона тешко је претпоставити да су донете с југа, па је вероватноћа да је зограф сликао у Коморану тим прихваљивија. У том случају у овим крајевима су око 1660. боравила два иконописца, један који је насликао Богородичину икону за цркву у Ђуру, а други две престоње иконе цркве у Коморану. О овим иконама се у *Прошоколу*, иначе богатом подацима, не казује ништа.

Икона Исуса Христа има натпис $\text{ic } \chi\text{c } \text{o } \text{пaнтoкpатoр}$. То је до-појасни чеони лик, одевен у црвени хитон и светлоплави огртач, пре-

⁵⁹ Крст се налазио у склопу старог иконостаса коморанске цркве до друге половине XVIII века, када је начињен садашњи барокнорокајни иконостас. Сада се крст налази на чеоној страни балустраде хора. Невешто је рестауриран око 1970. године. Снимљен је и описан 1980, приликом истраживачког рада екипе Сентандрејског одбора САНУ.

⁶⁰ Ј. Х. Ђорђевић, *Подвојвода Јован Монастиерлија*, *Летопис Матице српске* LXXXIV, књ. 247, Н. Сад 1908, 1—14.

⁶¹ Д. Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Н. Сад 1973, 25, 147 (каталожно-ки опис), табла I.

⁶² Ј. Мирковић, *Црквене сликарине у српским црквама и манастирима Баната, Румуније и Мађарске*, *Споменик САН ХСІХ*, Београд 1950, 17.

бачен преко левог рамена; десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље. У доњем делу позадина иконе обојена је црвено, а на њој је поред Христове десне руке ктиторски запис *молѣніѣ крꙋ петра обрѣаѣда*. На другој икони Богородица *ѿр еѣ свѣта мѣлостѣва* одевена је у плави хитон и црвени мафорион, чији су набори наглашени тамним и светлим сенкама и линијама; на левој руци држи Христа а, десном указује на њега. Ова икона још више истиче сликарске могућности непознатог зографа, посебно његов смисао за декоративне и коло-ристичке ефекте.

МОЛЕЊІЄ
КРꙋ ПЕТРА
ОБРѢАѢ
Д

5. Ктиторски запис на престоној икони Исуса Христа у коморанској цркви *Молење крꙋ Пеѣра обрѣаѣда*

Нешто млађа, највероватније са краја XVII века, Богородичина икона сликана за стари Богородичин престо, показује утицај молдавско-влашког иконописа, али њено уметничко порекло још није утврђено. На златној позадини насликан је допојасни лик Богородице, са чеоним ликом Христа на левој руци. На супротној страни је ктиторски запис *сѣѣ ѿкѣнѣ п'латѣ ѿ ѿкола вѣѣдѣмацѣ*. Икона је у XVIII веку добила монументални барокни оквир у позлаћеном дуборезу.

Из овога времена су и две празничне — целивајуће иконе *Силазак св. Духа* и *Рођење Христово*, од којих је прва, изразите колористичке звучности, донета са југа, а на другој се уочавају особености украјинског иконописа.

Сакрални предмети примењеноуметничке израде и богослужбене књиге не само што допуњују инвентар коморанске цркве у XVII веку већ, као и иконе, указују на стално присутно зрачење удаљених културних средина.

Четворојевађење штампано у Вилни 1664. одликује се украсним оковом корица из 1665. изразитог споменичког значаја с обзиром на порекло и ктитора. Оков је наручио велики влашки ктиторин Јован Матеј Басараба са супругом Јеленом, за свој манастир Арнота, храм св. арх. Михајла, што се чита на запису искуцаном на корицама. То је примеран кујунџијски рад у позлаћеном сребру, а потиче из још неутврђене влашке радионице. На предњој страни је најчешћа композиција окова јеванђеља *Распеће Христово*, са ликовима апостола, распоређеним уз усправне ивице књиге, а на задњој страни је *Васкресење Христово (Силазак у ад)*, са ликовима пророка у два, такође усправна, фриза. Композиције су израђене према старијим позновизантијским предлошцима, а натписи и ктиторски запис су на црквенословенском. *Четворојевађење* је пренето у Горњици манастир, што је забележено мастилом на првом и на последњем листу, а одатле је крајем XVII века донето у коморанску цркву. Из друге половине тога века је и један сребрни (позлаћени) путир, шестолисне основе, украшен искуцавањем и филигранским орнаментима.⁶³

У деветој деценији XVII века имућнији коморански грађани даривали су своју цркву бисерима, наменивши их за украшавање тек порученог аера-плаштанице. По броју сакупљених бисера („сума сврху 1465. зерна, што је дато на аер и јошт 3 зерна велика“) очигледно је припреман украс за плаштаницу изузетно великог формата. Запис о броју бисера, наведен у *Пројколу* између године 1684. и 1689, који почиње реченицом „Дадох весцу бисера на аер (воздух)“, указује на могућност да је везац боравио у Коморану, а означава време погодбе и почетак рада.⁶⁴ Аер-плаштаница, која се и сада налази у коморанској цркви, завршена је само коју годину касније, а има запис мајстора *Помени јосјоди раба својејо јерођакона Макарија делавшајо си аер 1693.*⁶⁵ Да ли је то аер за који су сакупљани бисери? Нема сумње да јесте, а разлика у годинама између предаје бисера весцу и израде аера-плаштанице објашњава се тако што је минуциозни и спори везиљски рад могао потрајати и коју годину, а изгледа да је био и прекидан у години сеобе.

⁶³ Иконе и сакрални предмети примењеноуметничке израде обрађени су и снимљени 1980. приликом истраживачког рада експе Сентаддрејског одбора САНУ у Коморану.

⁶⁴ Г. Витковић, *н. д.*, 249.

⁶⁵ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 25—6.

Коморанска плаштаница, извезена на зеленом плишу складно одабраних боја, проткана златном жицом, којом је извезен Христов одар и ореоле свих ликова, спада у изузетна дела ове примењеноуметничке врсте. У иконографском и стилском погледу она је чврсто везана за позновизантијску традицију, за разлику од плаштанице Христофора Жефаровића, израђене 1752. за цркву св. Георгија у Пешти, која је сва у знаку барокно-рокајне декоративности. Треба истаћи још једну сакрално-литургијску страну и намену коморанске плаштанице. То је хронолошки прва плаштаница Великог петка, за разлику од претходних плаштаница великог входа.⁶⁶

Плаштаница јерођакона Макарија незаобилазан је историјскоуметнички споменик, који са осталим делима обележава културна достигнућа коморанских житеља, па и много шире — Срба у Угарској у XVII веку. Као и онај јеромонах који се потписао у рукописном служабном мишеју за новембар *Придох у Коморан аз Василије йрошуман Сйуденички 1689*,⁶⁷ тако је и јерођакон Макарије дошао са југа, само коју годину пре сеобе. Са собом је донео иконографске предлошке, да би своје дело завршио у трећој години после сеобе. Са коморанском плаштаницом није само завршено једног поглавље историје Срба у овој вароши већ је у исто време почело и друго: у току израде овог уметничког споменика десила се велика сеоба, у којој је српска црквена општина спремно учествовала у крупним политичким догађајима.

По месту и времену настанка, а посебно по уметничком преклу и стилским одликама, коморанска плаштаница указује на оне дуге, већ утабане, путеве, Балкан—Угарска и обрнуто, којима су ходили, јахали и бродили многобројни знани, а још више незнани, путници, преносиоци робе, уметничких дела, књига, идеја и порука. Па, иако преписка између пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића са Коморанцима, пре сеобе, није откривена, ипак је, нема сумње, постојала жива веза Пећка патријаршија—Будим—Коморан. Нису ли јерођакон и везац Макарије, проигуман студенички Василије и други монаси, који су са Балкана стизали у Коморан, били гласници пећког патријарха пре велике сеобе? Није ли патријарх био обавештен о највећој српској црквеној општини у Угарској од будимског владике Виктора, који је осветио коморанску цркву и долазио у ову варош неколико пута, па и 1685⁶⁸? Како је Арсеније III онако непогрешиво у јесен 1690. изабрао Коморанца Адама Фелдварију и упутио га са епископом Исаијом Ђаковићем цару Леополду I у Беч, ако претходно није знао да је он један од најповерљивијих личности међу Србима у Коморану? Све то указује да је Пећка патријаршија будно бдела о удаљеним аутономним српским црквеним општинама на горњем Дунаву.

*

⁶⁶ Л. Мирковић, *н. д.*, 14.

⁶⁷ Служабни мишеј за новембар налази се у Архиву САНУ, инв. бр. 287.

⁶⁸ Г. Витковић, *н. д.*, 345.

Великој сеоби претходили су познати ратни обрачуни између аустријске и турске војске, који су почели другом опсадом Беча. На карти сукоба Коморан није видније обележен — његова тврђава остала је по страни, али је коморанска војска учествовала у неколико битака. Истини за вољу, када је Кара-Мустафа кренуо многољудну војску на север, у Бечу се испочетка сматрало да ће везир напасти Коморан и Ђур и да ће се те године на томе можда и завршити турске освајачке тежње.⁶⁹ Због тога је у Коморану припремана одбрана града. Међутим, историја се поновила: Турци су, као и приликом прве опсаде Беча, заобишли Коморан и десном обалом Дунава кренули на Ђур, који су лако освојили. Коморански бранитељи су одахнули, али су Турци опсели Беч, чиме је царевина доведена у животни опстанак. Када је 12. септембра под зидовима Беча извојевана победа хришћанског оружја, почело је повлачење турске војске, па су идуће године ослобођени Вишеград, Вац и Пешта, а опсада Будима није успела. Турцима је пошло за руком још и да поврате Пешту, а у залеђу су држали Ђур и Острогон, које је аустријска војска заобишла.

Године 1685. било је аустријско оружје срећније. Херцег Карло Лотариншки кренуо је да ослободи Ђур, који је држао будимски паша паша Ибрахим. Приликом сукоба код Њергеш Новог села (Nyerges, Újfalú) Турци су били поражени, а тиме и Ђур ослобођен. У овој бици истакле су се српске катане из Коморана, које је предводио храбри и образовани официр Јован Монастерлија, син обервајде Петра, познатог ктитора престоних икона за ђурску и коморанску цркву.⁷⁰ Већ 16. августа, у успешној бици за Острогон, и овога пута изузетну храброст и вештину показали су коморански коњаници, предвођени Јованом Монастерлијом.⁷¹ Даљи развој ратних догађаја, као што је добро познато, није се тицао Коморана, али је ослобођење Београда септембра 1688. забележено у коморанском црквеном *Пројоколу*: „Додоше катане каде смо добили Београд 22. фор.“⁷² У Коморану је тај радосни догађај прослављен, поред осталог, и прилозима војника својој цркви, а из тога се може закључити да се Јован Монастерлија са једним делом војске после пада Будима вратио у Коморан као стална посада тврђаве.

У коморанској тврђави и вароши наступила су мирнодопска времена. У наредној, 1689. години налази се мало помена о Коморану и о тада већ истакнутом капетану Јовану Монастелији. Ипак, изгледа да су те године браћа Монастелије сазидали нову кућу у улици Св. Андрије, јер је јануара 1690. у *Пројоколу* забележено да су се задужили у црквеној благајни на суму од 608 форинти и 40 новчића. Износ превелик за оно доба, а могао би једино одговарати градњи велике барокне куће, какве су тих година у вароши подизане. Пада у очи, али не изненађује, да је у црквеном *Пројоколу* убележено помађарено име Јанош Монастерлија.⁷³

⁶⁹ А. Ивић, н. д., 261.

⁷⁰ Ј. Х. Ђорђевић, н. д., 9—10.

⁷¹ А. Ивић, н. д., 264.

⁷² Г. Витковић, н. д., 250

⁷³ *Исио*, 251.

6. Племински грб Вука Капушварије из Коморана (1687)

С пролећа 1690. Коморанци су се постарали да исходе од Леополда I обнову повластица које је 1655. његов отац Фердинанд III дао Србима у Коморану и Буру. У том циљу упућени су у Беч племић Адам Фелдварија и капетан Јован Монастерлија, чији је отац Петар био у делегацији код Фердинанда III. Царска диплома издата им је 14. априла 1690:

"Quod medio Fidelium nostrorum Egregiorum Adami Földváry et Joannis Monasterli, tum pro arte ipsorum, quam vero reliquorum Uniuersorum Graeci Ritus Rascianorum in Regio Opido nostro Comaromiensi et Jauriensi degentium et commorantium, exhibite sint nobis te praesentatae certae quaedam Sacratissimi olim Principis Domini Ferdinandi Tertii Romanorum Imperatoris et Hungariae Regis beatissimae memoriae Praedecessoris et Genitoris nostri desdeiratissimi

super Priuilegiis Raszköuinsibus, modernorum videlicet Supplicantium Praedecessoribus datorum confirmatione, in Regia arce nostra Posoniensi Die Vigesima quarta Mensis Junii Anni Millesimi Sexcentissimi Quinquagesimi quinti emanatae Litterae certam in eo benignam annuentiam continententes, quod *propulsato ex Partibus Ilius Diuina voluntate hoste Turca ili dem rursus ad propria unde pulsati sunt loca redire, omnibusque et singulis immunitatibus, antiquisque libertatibus, antiquisque libertatibus uti, frui, et gaude, e possint ac valeant* sub Tenore infrascripto. Supplicatum itque extitit Maestati nostrae nominibus et in personis quorum supra demissa cum instantia humillime, quatenus easdem Literas, omniaque et singula in illis contenta ratas, gratas et accepta haberi, approbare, roborare, ratificare, ac pro ipsis, ipsorumque Posteris et Successoribus uniuersis perpetuo valituras gratiose confirmare dignaremur. Quorum quidem Litterarum Tenor sequitur in hunc modum.”⁷⁴

Тако је стицајем неочекиваних историјских околности дошло до узајамне везе двају царских докумената, који су се и по датумима готово подударили: исте године, чак истог месеца, а само неколико дана пре коморанске дипломе, потписао је Леополд I свој чувени проглас српском народу *Litterae invitatoriae* и своје писмо патријарху пећком Арсенију III Чарнојевићу. У прогласу и писму од 8. априла 1690. ћесар још не позива Србе на сеобу у Угарску. Тада нико није могао ни наслутити да ће Коморанци Адам Фелдварија и Јован Монастерлија, којима је 14. априла 1690. насловљена царска диплома, бити у Коморану домаћини избеглом српском патријарху, који, опет, у данима пријема царског прогласа још није ни помишљао на сеобу свог народа у Угарску. Ипак, то се ускоро збило. Арсеније III је превалио пут од Пећке патријаршије до Сентандреје и Коморана. Познанство Адама Фелдварије и Јована Монастерлије са тек приспелим патријархом српским и владиком Исајем Ђаковићем у Коморану било је од историјског значаја. Треба додати и то да је патријарх боравио у Коморану крајем 1690. и почетком 1691. У години велике сеобе Коморан је, уз Будим и Сентандреју, био за досељене Србе најистакнутије место, у којем је српска традиција, без сумње, била изразитија него у другим местима. Ипак, остало је мало писаних извора о боравку патријарха Арсенија III у Коморану, а две три белешке у црквеном *Пројколу* нису довољне за потпунију слику у којој би се осетила атмосфера вароши у то доба. Међутим, из једног недавно пронађеног, а недатованог, рачунског листа ишчитавају се занимљиве вести о црквеноопштинским приликама. Под насловом *Примљене свейе цркве новци ишио је јосиодин ишироу* у своје руке *ишмио* забележио је епитроп Ласло (Лазар) Фехервари, између осталог, и следеће: „На крст оправити, харач, 0,80; паки на та крст харач молеру 4,85; ... на блаженејешаго патријарха похарчи 13,2; ... свештенику дадо на службу 6; паки у два маха дадо свештенику 6; ... у школској келији фуруну направи 2,30; ... о свете цркве слави похарчи 2; ... у женској цркви налођу

⁷⁴ *Ишо*, 121—125.

направи 1,40; новом мептеру напотребу дадо...⁷⁵ И тако, највероватније 1690, из које године је овај докуменат, обављани су у српској црквеној општини у Коморану уобичајени послови; тако су забележени трошкови за мањи сликарски рад (по свој прилици реч је о сликању натрапезног крста), издаци приликом боравка патријарха Арсенија III, као и трошкови за неке мање занатске услуге. У црквеној кући била је одвојена *школска келија*, једно одељење за ђаке свих узрата. Пажњу привлачи и запис од 20. октобра исте године, када је црквена општина погодила „освештенаго господина отца кир Севастијана” за парохијску дужност на годину дана, а тога дана најмила је „за даскала јерођакона Атанасија.”⁷⁶

У јесен 1690. поверио је патријарх јенопољском епископу Исаји Ђаковићу важну мисију на бечком двору, а ту, у Коморану, одмах је одлучено да са владиком пође и Адам Фелдварија.⁷⁷ Они су понели патријархова писма са молбом да цар заштити Србе од мађарских жупанских власти, ратних приреза и контрибуција. На ову молбу српског патријарха цар је издао налог да се састави нова привилегија српском народу, која је публикована 11. децембра. „Њоме је цар узео у заштиту све Србе, њихова добра и поседе, ослободио их је свих пореза и намета и препоручио је угарским властима српско свештенство и световно становништво као своје штићенике.” Тако је Адам Фелдварија учествовао у важној дипломатској мисији српског патријарха само неколико месеци после прве мисије, када је са Монастерлијом ишао у Беч ради коморанских повластица. Он је имао искуства са царском администрацијом, знао је добро немачки и мађарски, а, као што је познато, имао је племићку титулу. Због свега тога био је најпогоднија личност на коју се тада српски патријарх могао ослонити. Арсеније III се, међутим, са Фелдваријом и лично зближио.

Још је историјски видљивији патријархов однос према Јовану Монастерлији, мада тај однос није лако јасније расветлити. У изузетно сложеним условима аустријске политике према новодошлим Србима патријарх је прихватио Монастелију за српског подвојводу, а свечано проглашење, обављено у Будиму, било је, у ствари, и прва сметра Монастерлијиних, односно аустријских војника. После промоције почела је по српским збеговима широм Угарске регрутација одраслих и здравих за рат против Турака, за који се веровало да ће донети ослобођење Србије и повратак народа у свој завичај. У победничкој бици код Слан-

⁷⁵ Документ се налази у архиви српске цркве у Коморану, бр. 705.

⁷⁶ „Да се зна, како ми коморански христјани, благословенцијем светејшаго Епископа кир Исаје Дијаковића, владика Јанополскога, сбравши се васи опште в црковнем доме, келији, најемисмо и погодисмо, освештенаго господина оца кир Севастијана, от данас почевши до ово доба године, обрекосмо му плаће 70 фор. и обрекосмо се, да га частимо и поштено плаћамо и хранимо, како смо и до сад. И тога дне, кад погоисмо свештеника оца Севастијана, тај исти дан к нему на помоћ у неговој црковној служби, погодисмо и најмисмо за даскала ређођакона Атанасија, да имат нашему коморанскому свештенику бити покоран и послушан, и трезно се носити, а плаћа му се обрече 30 фор. А хранили га имамо с свештеником, и да имат учити децу, и сиромашку...” Г. Витковић, *н. д.*, 251.

⁷⁷ А. Ивић, *Историја* 302; Д. Поповић, *н. д.*, 193.

камена, 19. августа те године, Монастерлија је, као што је добро знано, командовао војском од око десет хиљада Срба.⁷⁸

И поред ратних успеха које је Монастерлија постигао, патријарх тих првих година није био сигуран да ће овај аустријски официр искрено бранити српске политичке и националне интересе. Монастерлија му се чинио пре као поуздани вице-генерал аустријске војске него као одани српски подвојвода. То неповерење избија из једног давно објављеног патријарховог писма. Из Сентадере је писао 20. децембра 1691. свом, тада већ, пријатељу Адаму Фелдварији у Коморан: . . . „како приходи к нам господин Јоан вице-генерал имасмо шним многоје сабеседованије о свакој потребе, а наипаче за настојешчују нашу потребу . . . жеже ради все житије наше истагчихом, ползи же никаковие необретоком. И ради сега сабеседованија, велми нас ујазби прекоречијем и осталим глаголи. Јако ашче нам мошчно било всего житија отврешчи се. Да тога ради и Вашему христољубију начртавам, да имаш шним брајнољубно сабеседовати се, је да би о роду нашему њриљежао, а не на шнују отврашчати се сѣрану . . .”⁷⁹ (Подвукао Д. Д.).

Очигледно, колико су патријархови односи са Адамом Фелдваријом били блиски и отворени, што показује и ово писмо, толико су са Јованом Монастерлијом били званични и пуни неверице. Како су онда могли сабеседовати о пресудним *војшебама* народним када је између њих постојала тешко премостива препрека? Патријарх је одржао архијерејску литургију у Коморану, беседио је пастви пред престоним иконама које је цркви даровао обервајда Петар Монастерлија, а те иконе и тај ктитор били су му блиски. Син тога ктитора, наименован за српског подвојводу са звучном титулом *Vice Duxtor rastianaе militiae* деловао му је у тим првим сусретима као странац. Патријарху је национална политика била блиска као и црква — подвојводи је политика досељених Срба била страна. Патријарху су Турци били непријатељи у дубљем историјском контексту, али се брзо уверио да му ни Мађари ни Аустријанци нису пријатељи — подвојводи су Турци били пре свега ратни непријатељи, али су му Мађари и Аустријанци, разумљиво, били пријатељи. Патријарх се осећао као предводник нације — подвојвода као припадник националне мањине. Патријарх је помагао окупљање српске милиције ради борбе за ослобођење Србије — подвојвода је регрутовао Србе за рат и протеривање Турака из Угарске. Патријарх је сневао о новој сеоби и о повратку у Пећку патријаршију — подвојводина барокна кућа била је у Коморану. Тешко је онда између ова два човека, који су се чудном игром историје морали упознати, могло доћи до правог разумевања.

Па ипак, велике невоље, у којима се нашао досељени српски народ у Угарској, и друге неповољне околности, које су се типале Монастерлије лично, утицале су на промену његовог става: национална политика патријарха арсенија II постајала му је све јасније а тиме и прихватљивија. Већ крајем 1691. Монастерлија је са епископомп Исаијом Ђаковићем и

⁷⁸ А. Ивић, *н. д.*, 311.

⁷⁹ Писма слави сербалиа — Арсенија Чарнојевића, патријарха сербског, Сербска пчма, V, Будим 1834, 130. 1.

капетаном Теодором Рупићем био изасланик српског народа у Бечу.⁸⁰ Подвојвода је тако укључен у дипломатско-политичке акције Арсенија III и Исаије Ђаковића, а свакако под утицајем Коморанца Адама Фелдварје — свом роду више и оданије *џриљежао*.

Поред те високе политике представника српског народа, коју су и Коморанци пратили, текли су уходани послови њиховог црквеног сабора. После завршне годишње седнице, одржане 27. децембра 1699, убележено је следеће: „Да будет на знани свим опште, како се сакупише коморански христијани Срби ради црквених свакојаки потребах, и оправше много што каквих послова. И на тому сабору тога дне, господар Фелдвари Адам црквени отац предаде хесап, што је примио у своје руке, почавши от лета 1690, како је поставлен црквени отац, до лета 1700.”⁸¹

*

У току велике сеобе број Срба у Коморану, Острогону и Ђуру веома се повећао. О томе, истина, нема архивских података ни пописа досељеника, али се из једног извештаја вицекоманданта Коморана, упућеног Ратног савету, сазнаје да су „српски досељеници преплавили Коморан и околину и да непрестано нови долазе.”⁸² После Карловачког мира политика према досељеницима се изменила: одлуком Ратног савета, коју су морали да спроведу патријарх Арсеније и подвојвода Монастерлија, велики број Срба из градова на горњем Дунаву пресељен је у Потиско-поморишску границу.⁸³

После бурне последње деценије XVII века, у којој је Коморан једно време био политичко средиште српског народа у Угарској, дошло је до друштвеног смиривања. И поред обавезне сеобе једног дела српског живља у Бачку и Банат, у вароши је уз староседеоце остало и више породица досељеника. Нешто касније почели су да долазе у Коморан трговци са југа, махом Грко-Цинцари, и да се насељавају у вароши. — Али то већ припада историји града у XVIII веку.

DIE SERBEN IN KOMORN IM XVI UND XVII JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Komorn, die am stärksten befestigte Stadt an der Donau zwischen Ofen und Wien, wurde von den Serben noch in vortürkischer Zeit bewohnt, besonders aber während der Regierung des ungarischen Königs Matthias Corvinus. Dieser Herrscher erneute die Donau—Kriegsflottille, in welcher, ausser Ungarn auch die Serben šajkaši — Rascianis

⁸⁰ А. Ивић, *н. д.*, 313.

⁸¹ Г. Витковић, *н. д.*, 255.

⁸² А. Ивић, *н. д.*, 296.

⁸³ *Исто*, 319—20.

Nazadistis — einen bedeutenden Anteil hatten. In der Stadt, und nachher in der Vorstadt, haben die Einwanderer aus dem Balkan ihr Leben gegründet — anfänglich waren dies nur die Familien der Soldaten — šajkašen und Kavalleristen — und später auch jene der Handwerker, Kaufleute und übriger städtischer Bevölkerung. Zu dieser Zeit wurde auch die erste serbische Kirche in Komorn erbaut, deren Aussicht uns unbekannt ist, und welche, allem Anschein nach, aus Holz gebaut war. Von der Existenz dieser ursprünglichen Kirche zeugt ein gut konserviertes Siegel aus Messing, mit der Gestalt der Muttergottes Orante und dem Datum der Weihe der Kirche (17. Mai 1511). Etwas später stand an der Spitze der šajkašen an der oberen Donau Pavle Bakić (+ 1537), der letzte serbische Titulardespot, welcher die Flotte unterhielt und an der Donau von Pressburg bis Gran gebot, indemer ein treuer Diener des Königs Ferdinand I war, von welchem er grosse Grundherrschaften in diesen Gegenden erhielt.

Geschichtliche Erinnerungen an die Serben in Komorn sind auch in den alten handschriftlichen Büchern erhalten, unter welchen sich das Evangelium von Komorn besonders auszeichnet. Dieses prachtvoll illuminierte Buch mit ornamentalen „začala“ (Initialen) und den Figuren von Evangelisten, ist in der ersten Hälfte des XVI Jahrhunderts entstanden. Aus dieser Zeit ist auch der Typik von Komorn — Jerusalemer Verfassung des Heiligen Sabbas des Geweihten, auf dem Pergament mit schöner Unzialschrift der serbischen Redaktion geschrieben in der besten Tradition der Kopisten. Der Typik von Komorn bezeichnete das Echo der serbischen mittelalterlichen Kultur in den entfernten serbischen Wohnstätten im Norden Ungarns. Aus der Mitte und aus der zweiten Hälfte des XVI Jahrhunderts stammen noch einige handschriftliche Bücher, die in der ursprünglichen Kirche aufbewahrt wurden. Unter diesen sind die Menologen mit interessanten Notizen über die Kopisten und über Komorn am bekanntesten. Endlich, auch im XVI Jahrhundert erwähnt Stefan Gerlach in seinem bedeutend später in Frankfurt am Main im Jahre 1674 veröffentlichten Tagebuch—Reisebeschreibung die ursprüngliche serbische Kirche.

Im XVII Jahrhundert siedelten sich in Komorn die Serben aus Rác-Köve auf der Insel Csepel in Komorn an. Durch ihre Ankunft wurde die Sozialstruktur des Serben in Komorn geändert: während sie im XVI Jahrhundert vorwiegend als Soldaten dienten, jetzt zeichnen sich immer mehr die Kaufleute und Handwerker aus. Um die Mitte des genannten Jahrhunderts erhielten die in Komorn und Győr angesiedelten Serben von Ferdinand III königliche Diplom Privilegie, wodurch sie noch bessere Bedingungen für ihre wirtschaftliche Prosperität bekamen. Diese Ereignisse übten einen Einfluss auch auf das Kirchenleben, sowie auf Kultur und Kunsterreichungen. Die Erneuerung und nachher die Errichtung neuer Kirche, dritter nach der Reihe, gab die Veranlassung zur Beschaffung auch entsprechender Sakralobjekte künstlicher Ausarbeitung. Dies sind, an erster Stelle, die Ikonen Jesu Christi und der Gottesmutter, welche der Kirche der „oberweide“ der šajkašen Petar Monasterlija schenkte. Die Ikonen wurden um das Jahr 1660 gemalt und sie sind die Arbeit des unbekanntes Zographen aus dem Süden, welchen in der spätbyzantinischen Manier malte. Diese und andere Ikonen aus dieser Zeit zeugen von starken Beziehungen der entfernten serbischen Oase in Komorn zu den Ursprungsländern auf dem Balkan. Ausser den Ikonen wurden damals auch Sakralgegenstände aus edlen Metallen erzeugt oder aus dem Süden gebracht, Werke der angewandten Künste, Kelche, Kruzifixe, Ampeln usw. Alte handschriftliche und gedruckte Bücher ziehen auf sich besondere Aufmerksamkeit. In diesen Büchern gibt es interessante Notizen über die Priester und die Mönche, die damals bis Komorn kamen.

Seit 1659 wird in der Kirche das *Protokoll* geführt — eine eigenartige Chronik über Serben in Komorn, über Kunstwerke die angeschafft und in die Kirche gebracht wurden, über Reisende und neue Ansiedler. Das *Protokoll* notiert auch die Ausarbeitung des grossen Leichtenuchs, welches Ende des XVII Jahrhunderts, in der Technik der Stickerei vom Hierodiakonus Makarije, im spätbyzantinischen Kunststil gemacht wurde. In diesen Jahren bringt das *Protokoll* Nachrichten von den neuen Ansiedlern in Komorn. Dies waren die Serben, welche im Jahre 1690 unter dem Patriarchen Arsenije III Čarnojević und während der Regierung Leopolds I Ungarn besiedelten.

1. Коморанско јеванђеље (зачало Јеванђеља по Марку), прва половина XVI в.

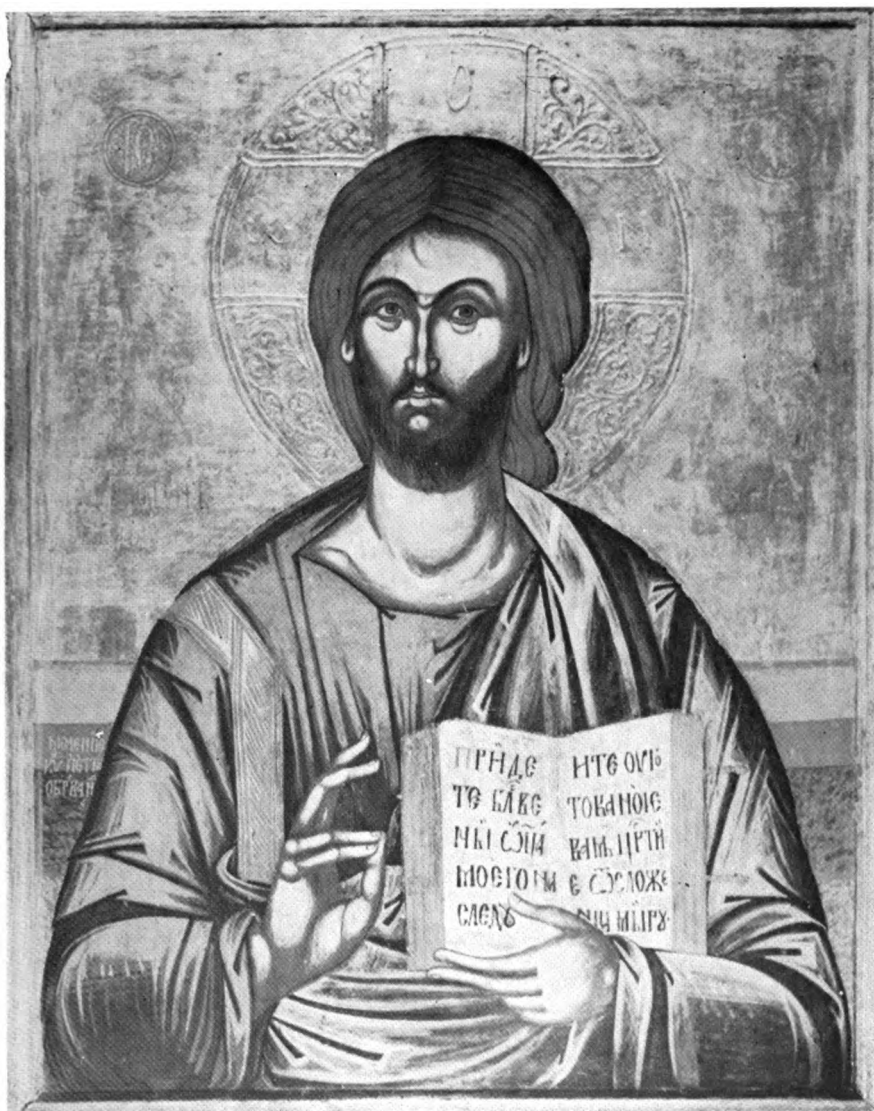
2. Коморанско јеванђеље — Јеванђелист Марко.

3. Крст Христовог распећа (детал), почетак XVII века.

4. Богородица са Христом. Престона икона српске цркве у Коморану, око 1660.

5. Исус Христос. Престона икона српске цркве у Коморану, око 1660.

6. Богородица са Христом, крај XVII века. Богородичин престо, дуборезни оквир 1770.

7. Силазак Св. Духа. Празнична целивајућа икона, крај XVII века.

8. Рођење Христово. Празнична целивајућа икона, крај XVIII века.

9. Распеће Христово, оков јеванђеља 1665.

10. Спlazак у ад, оков јеванђеља 1665.

11. Коморанска плаштаница (деталъ). Рад јерођакона Макарија, вез 1693.

12. Путир, друга половина XVII века.